

Л. А. Тихонович

**ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ ТА ЇХ
ОЗНАКИ**

Анотація. Розглянуто визначення поняття «соціальна норма», виділені головні ознаки соціальних норм, їх співвідношення з технічними нормами. Окреслено основні наукові позиції з досліджуваної проблеми, подано її власне бачення.

Ключові слова: соціальна норма, технічна норма, правило поведінки, нормативність, загальність, системність.

Аннотация. Рассматривается определение понятия «социальная норма», выделяются главные признаки социальных норм, их соотношение с техническими нормами. Очерчены основные научные позиции по исследуемой проблеме, предлагается ее собственное видение.

Ключевые слова: социальная норма, техническая норма, правило поведения, нормативность, всеобщность, системность.

Abstract. In the article definition of the notion «social norm» is examined, principle characteristics of social norms and their correlation with technical norms are emphasized. Main scientific positions of the investigated issue are outlined, their own meanings are presented.

Key words: social norm, technical norm, maxim, normativeness, universality, system.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства діяльність людей, їх поведінка і відношення визначаються різноманітним існуючим у суспільстві норм і правил, які у сукупності мають регулюючий вплив на розвиток суспільних відносин. До людей давно прийшло усвідомлення того, що у кожному суспільстві існують визначені правила поведінки. Видатний французький юрист Леон Дюгі писав, що вже внаслідок того, що люди є частиною соціальної групи і навіть усього людства, вони підпорядковуються обов'язковому для них правилу поведінки [5, С. 6–7]. Удосконалення суспільних відносин вимагає свідомого дотримання громадянами суспільних норм, яке є неможливим без їх розуміння і аналізу. Тому, проблема роз-

криття поняття соціальних норм та визначення їх ознак була і залишається актуальною в юридичній науці.

Аналіз актуальних досліджень. Розгляд проблеми соціальних норм та їх ознак подається у працях М. І. Бару, С. І. Вільнянського, О. Г. Дробницького, М. М. Кулажнікова, С. В. Курильова, О. А. Лукашової, П. О. Недбайло, В. С. Нерсисянц, П. І. Новгородцева, В. Б. Ольшанського, Є. М. Пенькова, П. Т. Полежай, О. Ф. Скакун, Т. І. Тарахонича, В. С. Шелестова та інших.

Мета статті – розкрити поняття соціальної норми як юридичної категорії та схарактеризувати її основні ознаки.

Викладення основного матеріалу. Становлення соціальних норми відбувається одночасно з виникненням і розвитком людського суспільства у зв'язку з необхідністю охопити та врегулювати поведінку людей загальними правилами. Головним призначенням таких загальних правил є забезпечення дисципліни і порядку у суспільному житті. Вони являють собою необхідну й елементарну умову підтримки зв'язків людей. Суспільне життя вимагає наявності таких правил, з якими б люди могли узгоджувати свою поведінку, вчинки, розраховувати на певні результати і бути у них впевненими.

Починаючи з давнини у людей складалося уявлення про правила поведінки, які або схвалюються, або засуджуються оточуючими. Поняття повинного та забороненого людям давала міфологія та релігія. У наш час діяльність людей, їх поведінка і відношення визначаються сукупністю існуючих у суспільстві правил, які мають регулюючу дію на розвиток суспільних відносин.

Людина – істота суспільна, яка може жити і розвиватися тільки у певній спільноті, де можливе виникнення певних непорозумінь. Саме тому людство прагне до створення певних правил гуртожитку людей. Ці правила завжди підказувалися природною необхідністю постійного порядку. Їх наявність робить можливим злагоджене співіснування людей у суспільстві [15, с. 104].

З метою врегулювання суперечок, конфліктів, що виникають у процесі спільного гуртожитку людей знаходяться і виробляються авторитетні, справедливі вимоги. Оскільки справедливість – явище об'єктивне, то одного разу знайдені справедливі вимоги перетворюються у загальні правила, норми.

У великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «норма» визначається як: звичайний, узаконений, загальноприйнятий, обов'язковий порядок, стан; зразок, правило поведінки людей у суспільстві; установлена міра, розмір чогонбудь [3, с. 626]. Термін «норма» латинського походження і в буквальному перекладі означає регулююче, керівне правило, взірць. Частіше за все під нормою розуміють певне правило, встановлене людьми і звернене до людей з метою раціоналізації їх поведінки у тій або іншій сфері життя.

У філософському словнику поняття «норма» (від лат. *norma* – правило, взірць) в широкому розумінні розглядається як «обмеження, якому підпорядковано певний процес чи його результати; суспільно-історично визначена міра, спосіб задоволення потреби, реалізації тієї чи іншої ситуації» [18, с. 452]. Норма завжди є правилом необхідної і можливої в її межах поведінки, яка зобов'язує, забороняє, дозволяє певну

дію. Вона є вимогою, яка постулює необхідний зв'язок між людьми, і пов'язана із загрозою невідповідних наслідків для кожного, хто її не дотримується.

За об'єктом нормування розрізняють норми у межах органічного та неорганічного світу і соціальні норми [11, с. 212]. Тому, як правило, науковці поділяють всі норми на дві групи: соціальні та технічні. Поняття «технічні норми» використовується у широкому розумінні. Воно включає в себе крім суто технічних норм й інші (санітарно-гігієнічні, екологічні, біологічні тощо). «Матеріальні цінності і блага, що створюються в процесі виробництва, – це результат праці людей, результат їх цілеспрямованого впливу шляхом певних дій, рухів, прийомів на окремі предмети навколишнього світу з метою створення інших предметів чи отримання результатів» [17, с. 14].

Загальне у технічних і соціальних норм те, що вони є нормами, і те, що мають справу з людською діяльністю. Їх головна відмінність – у предметі регулювання. На думку О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородського, технічні норми виражають правила об'єктивно-доцільної поведінки, вказують на практичний ефект від дотримання даних норм, незалежно від того, яка група людей буде за ними діяти [8, С. 125–126].

Проблема соціальних норм у науці не є новою, у зв'язку з чим існує багато досліджень за цією проблематикою, відповідно висувуються різні теорії, визначення, класифікації соціальних норм, досліджуються їх сутність та характерні ознаки.

У своїй статті ми розглянемо загальні ознаки усіх соціальних норм, які об'єднуються ними у єдиному родовому понятті «соціальні норми». З метою окреслення кола соціальних норм, про ознаки яких буде вестися мова, скористаємося найбільш поширеною класифікацією, за якою вони поділяються на п'ять основних груп: норми права; норми моралі; традиції; релігійні норми; корпоративні норми.

В українській словниковій літературі поняття «соціальний» розглядається як пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний; породжений умовами суспільного життя, певного середовища, ладу; існуючий у певному суспільстві; здійснюваний у суспільстві; зумовлений поділом суспільства на класи [3, с. 1164].

Соціальні норми визначаються як стандарти діяльності, що склалися історично або усталилися як певні правила поведінки, виконання яких окремою людиною чи групою людей є необхідною умовою підпорядкування особистої діяльності суспільним вимогам. Вони встановлюють взаємні відносини між людьми. Соціальні норми – це еталони, зразки, правила поведінки, які діють безперервно у часі і по відношенню до невизначеного кола осіб і необмеженої кількості випадків, що регулюють взаємовідносини людей у суспільстві [2, с. 33].

Як правила поведінки загального характеру, які складаються у відносинах між людьми у суспільстві та регулюють їх поведінку, соціальні норми забезпечуються різними способами соціального впливу. Сутність соціальних норм у тому, що вони є не просто правилами (бо правила існують і в несоціальних утвореннях – таких, наприклад, як математика, граматики тощо), а правилами, що мають чітко виражений соціальний характер.

П. О. Недбайло зазначає, що соціальні норми – це правила загального характеру, які відображають потреби суспільного життя та мають вирішальне значення для

практичної діяльності людей [13, с. 5]. Він наголошує, що соціальні правила (норми) – це не тільки міра поведінки, а й вимоги, що висувуються суспільством до особистості поводитися певним чином, а не інакше. Мета застосування соціальних правил – регулювання суспільних відносин шляхом регламентації діяльності людей. У зв'язку з цим будь-яка соціальна норма виступає критерієм оцінки поведінки людей і засобом контролю за їх діяльністю з боку суспільства. Без норм неприпустима жодна практична діяльність людей. Сутність норми як соціального явища, на думку науковця, складається саме у вимозі, зверненої до людей, до їх суспільного життя. Норма вимагає, щоб поведінка людей їй відповідала. Це – вказівка про те, якою саме повинна бути поведінка людей на думку суспільства [12, с. 20].

Є. М. Пеньков вбачає в соціальних нормах модель суспільних відносин і поведінки людей у певних ситуаціях і визначає їх як обумовлені суспільним буттям вимоги, що висувуються суспільством до поведінки особистості у її взаємовідносинах з тими чи іншими спільнотами та іншими людьми, до діяльності соціальних груп і суспільних інститутів. Ці вимоги, виражені у певних правилах, виступають: а) як засіб орієнтації соціальної поведінки кожної окремої особистості або спільноти у певній ситуації; б) як засіб контролю за їхньою поведінкою з боку суспільства. Такий зміст соціальних норм дозволяє їм бути регулятором суспільних відносин і поведінки людини [16, с. 52].

Необхідність у соціальних нормах викликана тим, що, хоча вчинки людей причинно-обумовлені суспільно-історичними обставинами, вони не є фатальними. Щоб спрямувати поведінку і діяльність людини у необхідному для суспільства напрямі, необхідна норма як критерій оцінки і регулятора її вчинків. Соціальні норми пов'язані з вольовими вчинками людей у суспільному житті, бо не можна зобов'язувати, забороняти або дозволяти такі дії, які не залежать у тій чи іншій мірі від волі людини.

Виникнення соціальних норм та їх розвиток виражають тенденцію суспільства до самопідтримки, що виявляється у процесі обміну матеріальними і духовними благами. Об'єкти обміну виступають натомість тих цінностей, які людина намагається отримати, освоїти, і тому обмінні відносини набувають нормативно-ціннісного характеру, а повторювані, стійкі зв'язки, що виникають у ході обміну діяльністю, благами матеріального і духовного характеру, стають звичними еталонами соціальної поведінки [10, с. 14].

Будь-яка соціальна норма – це відоме веління з метою упорядкування суспільного життя, яке розраховане на невизначену кількість типових випадків, має загальний характер, звернене до всіх і до кожного, хто може опинитися в умовах, передбачених нормою. Веління як індивідуальне розпорядження, віддане виконавцю за окремим випадком і вичерпане одноразовим виконанням, не є нормою, бо не являє собою загального правила.

Обмежуючи притягання кожної окремої людини, соціальні норми дають можливість встановити суспільний порядок, захистити слабого від утиску сильного та привчити людей до обдуманого і виваженого поведінки. Вони покликані не тільки вирішувати всі виникаючі суперечки, але і попереджувати їх виникнення: кожний

заздалегідь знає, що він «може» і чого він «не може», треба лише познайомитися з цим правилом [6, с. 64].

Соціальні норми характеризуються певними ознаками:

– нормативність є головною ознакою, виходячи із самого терміна «соціальна норма». Нормативні соціальні регулятори встановлюють конкретні, чіткі рамки для поведінки учасників суспільних відносин, містять однакову міру поведінки, тобто норму. За ознакою нормативності соціальні норми відрізняються від ненормативних регуляторів поведінки, які також впливають на життя людини і суспільства і виступають мотивацією багатьох людських вчинків. На відміну від нормативних регуляторів ненормативні є персоніфікованими, вони не містять загального правила поведінки, яке б розповсюджувалося на усі аналогічні випадки, регулюють лише конкретну ситуацію для конкретної особистості. А. Б. Венгеров виділяє ціннісний, директивний, інформаційний ненормативні регулятори та пророкування [4, С. 301–303];

– служать регуляторами суспільних відносин. Людина виступає учасником різноманітних суспільних відносин, регуляторами яких є соціальні норми. Поява соціальних норм і свідомого нормативного регулювання пов'язана з виникненням людського суспільства. Вони утворюються внаслідку свідомо-вольової діяльності людей як вищої форми відображення об'єктивного світу. Людина у процесі спілкування, пізнання оточуючої дійсності, узагальнюючи накопичені знання і досвід, випрацьовує правила поведінки, які конкретизуються у вигляді соціальних норм. Будь-яка соціальна норма є приписом, призначеним певним людям (тобто регулює їх поведінку). Норма, яка б приписувала відому поведінку «нікому», – безглузда і неможлива [6, с. 67];

– спрямовані на визначене коло суспільних відносин – на взаємовідносини між людиною і суспільством або іншою соціальною групою. Вони приписують порядок людських відносин як правильний і необхідний та спрямовані на впорядкування тільки тих відносин, які складаються в суспільстві у процесі спільної виробничої, суспільної діяльності людей, а також у сім'ї, побуті, в усіх сферах взаємовідносин між людьми [14, с. 70];

– виступають вагомим інструментом соціального контролю, призначення якого виявляється в приведенні поведінки індивіда у відповідність з вимогами суспільства [19, с. 74];

– мають загальний характер. Існує думка про соціальні норми як певні вимоги, які висуваються суспільством до поведінки особистості в її взаємовідносинах з тими чи іншими спільнотами та іншими людьми [16, с. 52]. Загальний характер соціальної норми означає те, що вона адресується всім, хто опиняється у визначеній якості й у визначених умовах, які передбачені нею. Виражаючи певне правило поведінки, соціальна норма розповсюджує свою дію не тільки на конкретну особу, але й на осіб, які потрапляють у схожі ситуації. Предмет регулювання соціальних норм – стандартні, типові, широко розповсюджені відносини. Відбувається формування офіційних моделей правомірної поведінки – що можна, необхідно або не можна робити при утворенні певних, заздалегідь встановлених обставин [15, с. 105]. Звичайно, при такому регулюванні важко провести облік усіх об'єктивних особливостей кожної

ситуації, а також персональних якостей осіб, на яких звернене регулювання, але кожного разу не буде виникати потреба вирішувати проблему спочатку, бо правило, викладене у соціальній нормі, містить рішення можливої проблеми і поширюється на усіх осіб, які потрапляють в аналогічну ситуацію;

– виступають засобом, що зменшує необхідність рішень індивіда в численних соціальних ситуаціях, з якими він стикається. «Норми – своєрідне твоє рішення, що пропонується суспільством, без якого тягар рішень для окремого індивіда був би немислимим, це важливе знаряддя спілкування, взаємодії людей» [19, с. 74]. Суспільство не може не вимагати від людини необхідної, з їх точки зору, поведінки. При цьому можливість нормативного регулювання органічно пов'язана з внутрішньою та соціальною свободою суб'єктів суспільного розвитку, з умовами та інтенсивністю процесу прийняття соціальної норми, перетворення її у внутрішню норму даного суб'єкта;

– поєднують у собі об'єктивні та суб'єктивні характеристики. Більшість науковців вважають, що сутність соціальної норми розкривається через об'єктивні та суб'єктивні характеристики. Об'єктивний характер соціальної норми зумовлюється необхідністю підтримувати у суспільстві стабільність та порядок, потребами соціальних систем саморегуляції, необхідністю закріпити різні соціальні зв'язки, які постійно повторюються та виникають у процесі соціальної діяльності суб'єктів. Суб'єктивний характер соціальної норми обумовлений можливістю індивідів, соціальних груп усвідомити потреби суспільства у встановленні ціннісних еталонів поведінки та закріпити їх у різних правилах, приписах, знакових системах, сформувати певний рівень правової свідомості, який би відповідав рівню розвитку суспільства. Так, М. С. Кельман та О. Г. Мурашин наголошують на тому, що зміст соціальних норм зумовлений свідомо-вольовою діяльністю людей [9, с. 39]. Не всі вчені дотримуються подібної думки. М. І. Матузов та А. В. Малько зазначають, що соціальні норми виражають об'єктивно необхідні правила спільного людського буття [11, с. 211]. Але, точка зору про єдність об'єктивних та суб'єктивних факторів є більш аргументованою. Соціальні норми виробляються людьми, а потреба в них диктується об'єктивною необхідністю. Суспільство не лише фіксує повторювані явища життя, а висуває судження про їх бажаність чи небажаність, користь чи шкоду і з урахуванням цього вирішується питання про те, як у певній ситуації люди можуть або зобов'язані поводитися. Соціальні норми відображають рівень розвитку суспільства. В них яскраво відображаються особливості історичного розвитку, національна специфіка, загальнокультурні досягнення. У соціальних нормах одночасно сполучаються і суб'єктивні, й об'єктивні характеристики. З одного боку, вони утворюються людьми і мають усвідомлено-вольовий характер, а з іншого – зумовлені дією об'єктивних закономірностей, що не залежать від людини [15, с. 106];

– мають системний характер. Щоб виконувати соціальне регулювання усі норми повинні узгоджуватися між собою, взаємодіяти, доповнювати одна одну, не вступати у протиріччя. Для соціальних норм характерні два види системних взаємодій – внутрішні (у межах окремої норми) і зовнішні (між різними системами соціальних норм, наприклад, між правом і мораллю). Регулюючи вплив однієї групи норм доповнюється, конкретизується іншими соціальними нормами;

– наявність певних наслідків за порушення соціальної норми. Норма ніщо без відповідного забезпечення. Кожне правило повинно мати специфічні гарантії. Порушення норми призводить до відповідних наслідків. Дотримання соціальних норм забезпечується свідомістю людей, а у необхідних випадках суспільним впливом або державними санкціями.

Узагальнюючи виділені ознаки соціальних норм, можна дати таке їх визначення: соціальні норми – це загальні правила поведінки людей у ході їх діяльності і спілкування, які мають системний характер, спрямовані на регулювання суспільних відносин, виконання яких забезпечується особистою свідомістю, суспільним впливом, а у разі необхідності – заходами державного примусу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз поняття «соціальна норма», характеристика специфічних ознак соціальних норм дозволяє відділити соціальні норми від інших регуляторів суспільних відносин, виявити їх різноманітні видові особливості. Особливе місце у регламентації суспільних відносин посідають норми моралі і норми права, які, володіючи загальними ознаками соціальних норм, мають свої специфічні особливості.

У цій статті ми розглянули категорію «соціальна норма» як родове поняття. До розкриття видових понять ми звернемося у наступних роботах.

Література

1. Александров Н. Г. Юридическая норма и правоотношение / Николай Григорьевич Александров. – М., 1947;
2. Алексеев С. С. Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования / Сергей Сергеевич Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.;
3. Великий тлумачний словник української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.;
4. Венгеров А. Б. Теория государства и права / Анатолий Борисович Венгеров. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с.;
5. Дюги Л. Общество, личность, государство / Леон Дюги. – Спб., 1914;
6. Ильин И. А. Собрание сочинений: Статьи. Лекции. Выступления. Рецензии (1906-1954 гг.) / Иван Александрович Ильин. – М.: Русская книга, 2001. – 560 с.;
7. Ильин И. А. Собрание сочинений / Иван Александрович Ильин: [в 4 т.] – М., 1994. – Т.4;
8. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский – М., 1961;
9. Кельман М. С. Загальна теорія права (зі схемами, кросвордами, текстами) / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2002;
10. Лукашова Е. А. Право. Мораль. Личность / Елена Андреевна Лукашова. – М.: Наука, 1986. – 263 с.;
11. Матузов Н. И. Теория государства и права: Учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М.: Юрист, 2004.
12. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / Петр Емельянович Недбайло. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. – 511 с.;
13. Недбайло П. Е. Советские социалистические правовые нормы / Петр Емельянович Недбайло. – Л.: Изд-во Львов. ун-та, 1959;
14. Нижечек В. И. Советское право в системе нормативного регулирования социалистических общественных отношений / Владимир Ильич Нижечек. – Иркутск: Восточно-Сибирское книжное изд-во, 1973. – 456 с.;
15. Новгородцев П. И. Право и нравственность / П. И. Новгородцев // Правоведение. – 1995. – № 6;
16. Пеньков Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории / Евгений Михайлович Пеньков. – М.: Издательство «Мысль», 1972. – 198 с.;
17. Процевський В. О. Трудове право України: навчальний посібник. / Віктор Олександрович Процевський. – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2006. – 264 с.;
18. Філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука. – 2 вид., перероб. і доп.]. – К: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.;
19. Якуба Е. А. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме / Елена Александровна Якуба. – Х.: Издательство Харьковского университета, 1970. – 284 с.